

TEREBINTH

Archeologie en
grafgiften

De lotgevallen
van een
gedenkteken

Inventariseren
en restaureren

Plastineren en
tentoonstellen

Maart 2007

Graven op internet: hedendaagse begraafplaatsen

In de eerste aflevering van Graven op internet schreef ik over de site Association of Significant Cemeteries in Europe (ASCE). De fraai vormgegeven site is uitgebreid met informatie over Contemporary Cemeteries in Europe (CCE), een inventarisatie van 43 nieuwe begraafplaatsen die na 1950 zijn gerealiseerd of ontworpen. Het betreft veelal begraafplaatsen in Italië, maar ook enkele begraafplaatsen in Noorwegen, Denemarken, Spanje en Frankrijk worden besproken.

De meest futuristische begraafplaatsen passeren de revue waaronder de Cimitero di Pila in Pila, een voorstadje van het Italiaanse Perugia, waar de wandgraven warme aardse kleuren dragen. Of de begraafplaats op Finisterre – niet voor niets het ‘einde van de wereld’ genaamd – in het Spaanse La Coruna. Op deze steile kaap die ver in de Atlantische Oceaan steekt, werd in 1999 een opmerkelijke begraafplaats aangelegd.

Grote granieten kubussen, waarin twaalf kisten kunnen worden geplaatst, lijken lukraak neergelegd te zijn langs een kustpad. De architect greep hierbij terug op de begraafrituelen van de Kelten. De ontwerpen, die je een voor een kunt aanklikken op de site, zijn soms zo gedurfd dat je je afvraagt of het niet meer kunstobjecten zijn dan begraafplaatsen.

Zoeken op het trefwoord ‘moderne begraafplaatsen’ levert weinig tastbare resultaten op. Alleen het ingenieursbureau Oranjewoud spreekt in een fraaie folder (te downloaden als pdf-bestand) over een moderne begraafplaats als een ‘synergie van functies’. Een hedendaagse begraafplaats combineert de traditionele functies van begraven en herdenken met natuur, recreatie en cultuurhistorie. Bovengronds begraven in galerijgraven, een muur met nissen waarin de kist geschoven wordt, is de oplossing voor de toenemende vraag naar graven als gevolg van de vergrijzing van ons land. Om inspiratie op te doen zouden de ontwerpers van deze grafmuren eens moeten gaan rondkijken op de site van de Contemporary Cemeteries in Europe. Misschien keert dan de grafheuvel of hunebed op de Nederlandse begraafplaats terug.

Bartho Hendriksen   *b.w.hendriksen@planet.nl*

Links   www.significantcemeteries.net
               www.oranjewoud.nl

FUNERAIRE VARIA

Herstel praalgraf Menno van Coehoorn

Vanwege het verval van het praalgraf van de 17de-eeuwse vestingbouwer Menno van Coehoorn is in 2003 een stichting opgericht om het monument te herstellen. Nadat fondsen waren verzameld, kon de restauratie op 7 december 2006 beginnen. Het praalgraf krijgt een nieuwe fundering en roestige ankers tussen de platen worden door bestendig materiaal vervangen. Zie voor een artikel over het praalgraf *Terebinth*, XVIII (2004-3) 40-41.

Fonds gedenktekens schrijvers

Ter bescherming van grafmonumenten van Nederlandse schrijvers richt de Nederlandse Boekverkoopersbond een fonds op. De stichting gaat de graven inventariseren en desnoods renoveren. In eerste instantie gaat men ervan uit, dat het om ongeveer 250 graven gaat. Voor het herstel van gedenktekens heeft het bestuur van de bond inmiddels € 50.000,- ter beschikking gesteld.

Urntuin in Amersfoort

Nadat bij de gemeentelijke begraafplaats Rusthof van Amersfoort in 2002 een crematorium was gerealiseerd, opent de rooms-katholieke begraafplaats Onze Lieve Vrouwe in mei 2007 een urnentuin met plaats voor 140 bijzettingen en een urnenmuur met ruimte voor zestig urnen. Daarmee speelt de stichting in op de toegenomen vraag van katholieken naar asbestemmingsmogelijkheden.

Bundeling erfgoedkoepels

Sinds 1 januari 2007 zijn verschillende landelijke koepelorganisaties voor archeologie, archieven en monumenten samengegaan. Het gaat om de Stichting voor de Nederlandse Archeologie, de Vereniging voor de Documentaire Informatievoorziening en het Archiefwezen, de Stichting Erfgoed Actueel, de museale besteltaken van de Nederlandse Museumvereniging en de Stichting Nationaal Contact Monumenten. Van de laatste organisatie maakt ook de Terebinth deel uit. Het nieuwe samenwerkingsverband heet Stichting Erfgoed Nederland en zal het belang van het erfgoed waaronder de funeraire cultuur beter voor het voetlicht kunnen brengen.

Houtjes ondersteunen het praalgraf van Menno van Coehoorn.

Inhoud

Grafgiften.

BOVEN HET MAAVELD. GRAFRITUELEN EN GRAFGIFTEN OP HEDENDAAGSE BEGRAAFPLAATSEN	4
Archeologen doen onderzoek naar oudheden in de grond. Tijdens het tweejaarlijkse congres vertelden Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, wat er op betrekkelijk jonge kerkhoven en begraafplaatsen boven de grond aan grafgiften is te vinden.	
VERENIGINGSNIEUWS	6
BOEKBESPREKINGEN	10
BEHOUD OF VERNIEUWING? RESTAURATIE BORSTBEELD VAN LENNEP	12
Elke begraafplaats heeft wel iets waardevols. Bouke Jagt beschrijft de lotgevallen van het gedenkteken voor Jacob van Lennep op de begraafplaats Fangmanweg te Oosterbeek.	
BODIES, THE EXHIBITION	12
In Nederland mag een lichaam worden begraven, gecremeerd of ter beschikking gesteld aan de wetenschap. Leon Bok bezocht een controversiële expositie van tentoongestelde lijken.	
HET INVENTARISEREN VAN GRAFMONUMENTEN ANNO 2007	13
Het inventariseren van gedenktekens is slechts een kant van de medaille. Restaureren vormt de andere kant. Jannes H. Mulder doet verslag van een lezing gehouden door Leon Bok.	
EXCURSIES	14
AGENDA	16

Mens & Plek 3

Honger naar humor 2

In het vorige nummer vertelde L. Jol over zijn ervaringen als uitvaartondernemer en zijn inzet om het taboe rond de dood te slechten.

De verzoeken zijn niet extremer geworden? Je vindt niet dat het er soms wat decadent aan toegaat?

Nee, over de afgelopen 50 jaar is de wijze waarop men begraven of gecremeerd wil worden, niet extremer geworden. Het is ook zeer subjectief! Zo had ik een suïcide op oudejaarsdag. Een vrouw en precies om twaalf uur. Van de vriend moest alles van haar in de kist. Al haar sieraden, al haar kleren, alles moest bij haar blijven, mee de kist in. Door dat te doen, daar help je zo iemand mee. Het omgekeerde zie je ook. Ik vraag mensen of ze de bril van opa in de kist mee willen geven. Nee dus want opa heeft nog tig brillen thuis dus welke moet je opa meegeven. Als ze dat op prijs stellen, dan neem ik alle brillen in en geef ze aan de zending. Een stukje rouwbegeleiding.

Heb jij alles geregeld?

Van de week ben ik weer op mijn eigen begrafenis gedrukt. Een vriend van mij had vijf sprekers. Allemaal kregen zij het woord op zijn uitvaart. Vrouw, zoon, neef, dominee en waarschijnlijk nog een kleinzoon of dochter. Ik hoorde dat ze alle vijf hetzelfde vertelden. Dat mag mij niet overkomen. Geef namens de anderen één het woord en laat de vier achter

Naam	L. Jol Sr.
Leeftijd	73 jaar
Functie	gepensioneerd algemeen directeur van 't Statenhuis bv, voormalig eigenaar-directeur van begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage

de spreker gaan staan. Dat moet je een beetje durven regelen. Zelf doe ik het 'in stilte' met de dag ervoor een traditionele rouwavond. Mooi toch?

Terebinth ken jij vanaf het begin. Gaat het goed met de vereniging?

Ik sloot me ongeveer een half jaar na de oprichting aan. Dat zegt wel wat. Al die excursies zijn prachtig. Maar let op. Om in evenwicht te blijven, moet je op twee benen lopen. Het rechter been is van hardsteen, oud, zeer oud of een beetje nieuw, marmer al of niet gepolijst, het is en blijft dood materiaal. Ik vind dat Terebinth aan het linker been meer aandacht moet schenken, met rechts meer in evenwicht moet zien te komen. Het moet in de vereniging ook om immateriële zaken, traditionele en moderne begrafenisgewoontes en springlevende cultuur gaan. Vrije expressie moeten jullie meer ondersteunen.

Jannes H. Mulder

Boven het maaiveld

Grafrituelen en grafgiften op hedendaagse begraafplaatsen

Op 9 en 10 november 2006 werden in muziekcentrum Frits Philips in Eindhoven de Reuwendagen gehouden, het jaarlijkse tweedaagse congres van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA). Zeshonderd archeologen uit Nederland en Vlaanderen waren bijeen om elkaar te ontmoeten, ervaringen uit te wisselen en te luisteren naar een keur van lezingen.

Grafgiften.

De Reuwendagen werden gehouden door professor Matthew Collins. Zijn lezing over 'Archaeology and the biomolecular 'revolution'; too much of the wrong kind of data' had als uitgangspunt, dat de belangrijkste ontdekkingen in de archeologie de komende jaren eerder in het laboratorium zullen worden gedaan dan in het veld. De eerste dag van het congres stond in het teken van het thema 'Begraven en opgraven'. De lezingen in dit onderdeel gingen over vondsten van en op prehistorische en middeleeuwse begraafplaatsen en welke verbanden, structuren en conclusies daaruit te trekken zijn.

Uit onderzoek op twee vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen in Maastricht blijkt dat een individu niet altijd werd begraven op het meest nabijgelegen grafveld, maar dat de keuze van de laatste rustplaats werd bepaald op grond van factoren die samenhangen met geslacht en leeftijd. Isotopenonderzoek naar skeletmateriaal van twee neolithische vindplaatsen in Swifterband en Schipluiden gaf inzicht in het voedingspatroon en de samenstelling van de populaties, waarbij de eerste zeer homogeen was en bij de tweede enkele immigranten zijn aan te wijzen. Fysisch-antropologisch onderzoek naar skeletresten van 385 individuen, die tussen 1497 en 1789 waren begraven in en bij het Karmelietenklooster aan de Hopmarkt in het Belgische Aalst gaf een goed inzicht in het Aalsterse verleden.

Eindhoven

Dat het congres niet voor niets in Eindhoven werd gehouden, bleek uit de lezing van stadsarcheoloog Nico Arts. Hij vertelde over de opgravingen van maart 2005 tot augustus 2006 in het koorgedeelte en het aangrenzende deel van het kerkhof van de Catharinakerk in Eindhoven.

Naast botresten van meer dan duizend personen werden 750 complete skeletten aangetroffen, daterend uit de 13de tot en met de 19de eeuw. Naast het groots opgezette DNA-onderzoek, dat nog moet beginnen, werden de complete skeletten ook onderzocht op demografische kenmerken, inwendige parasieten en koper- en loodvergiftigingen. Internationaal gaat de meeste aandacht uit naar het DNA-onderzoek, waarvoor uit ieder gebit DNA-monsters zijn genomen, omdat het iets kan zeggen over aids. Misschien hebben mensen die resistent zijn tegen aids dezelfde genetische afwijking als Middeleeuwen, die immuun waren tegen pest of pokken.

De plaats van de opgraving wordt herkenbaar gemaakt door twee archeofagen, glasplaten in de grond, en zes in de openbare ruimte geplaatste beeldschermen, waar voortdurend informatie gegeven wordt over de geschiedenis van dit terrein.

Boven het maaiveld

De meeste lezingen binnen het thema 'Begraven en opgraven' gingen over onderzoekingen en vondsten onder het maaiveld van begraafplaatsen. Wat zie je nu boven het maaiveld op huidige begraafplaatsen? En hoe zit het tegenwoordig met grafgiften? Voor een antwoord op deze vragen had Nico Arts ons, Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, uitgenodigd een lezing te houden: 'Boven het maaiveld. Grafrituelen en grafgiften op hedendaagse begraafplaatsen'.

Een samenvatting: wie zijn kop boven het maaiveld uitsteekt, loopt het gevaar zijn hoofd te verliezen. Toch is het interessant op een begraafplaats eens boven het maaiveld te kijken. Wie daar bijvoorbeeld onderzoek doet naar de demografische structuur, zal ontdekken, dat het 'lezen'

van een begraafplaats niet eenvoudig is.

Aan de hand van tien voorbeelden lieten wij zien dat aan de sociale gelaagdheid in een gemeenschap geen eind komt na de dood. De begraafplaats vormt een spiegel van het werkelijke leven. En het standsverschil weerspiegelt zich in het ontwerp van de begraafplaats en in de aard, de omvang en de artistieke uitwerking van de grafmonumenten.

Rond 1800 vond er in Europa een funeraire revolutie plaats, in Nederland vanaf 1829, waarin het begraven in kerken en steden met meer dan 1.000 inwoners werd verboden. Met de aanleg van begraafplaatsen buiten de stad begon de geschiedenis van onze huidige begraafplaatsen. Een oud in de akkers achtergebleven kerkhofje levert dan ook een ander resultaat op dan een 'moderne' begraafplaats.

Op basis van dezelfde Franse wetten koos Vlaanderen voor *egalité* en Nederland voor *liberté*. Vanwege het gelijkheidsbeginsel mochten en mogen in België - en overigens ook in Frankrijk - alleen gemeentelijke begraafplaatsen worden aangelegd. In Nederland mocht en mag iedere groep haar eigen begraafplaats aanleggen. In het laatste geval moet je bij een demografisch onderzoek dan ook rekening houden met de verschillende groep. Zo is een katholieke begraafplaats vaak gecentreerd, waarbij de rijken in het midden rond de calvarieberg liggen en de armen aan de randen, terwijl een protestantse begraafplaats vaak gedecentraliseerd is, waarbij de welgestelden aan de randen en de armen op het middenveld liggen. Ook andere aspecten kunnen inzicht geven: het hele programma van 'kunst en kitsch' dat zich in de afgelopen eeuwen afspeelde in de graftekens, de keuze voor algemene graven of graven met uitsluitend recht en niet te vergeten de globalisering, die ook toeslaat op begraafplaatsen. Dat uit zich enerzijds in uniformiteit en de teloorgang van nationale kenmerken, anderzijds in het overnemen van kenmerken uit andere landen.

Grafgiften

Valt er nog iets af te leiden uit de 'grafgiften', die je in toenemende mate op de graven van hedendaagse begraafplaatsen ziet verschijnen of zijn dit geen grafgiften? En wat wordt er tegenwoordig meegegeven in de kist als voer voor toekomstige archeologen?

Er is tot nu toe geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar hedendaagse grafgiften. Een onderzoekje naar dit fenomeen in ons funeraire netwerk door Jeannette leverde op, dat wat op graven ligt en gelegd wordt veeleer symbolen dan grafgiften zijn. Ze verwijzen naar de relatie die de bezoeker had met de overledene. Het graf bezoeken en er iets neerleggen moet je zien als rouwen.

In het noorden, in calvinistisch Nederland, werden geen grafgiften meegegeven in de kist of het graf. Bij ruimingen worden slechts de handvaten van de kist gevonden. In katholiek Nederland blijkt dat voor 1850 nauwelijks en vanaf ergens na 1850 veel devotieartikeljes in de vorm van scapuliermedailles, kruisjes en rozenkransen werden meegegeven. Zou dat te maken hebben met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de daarmee gepaard gaande katholieke emancipatie?

Wat tegenwoordig wordt meegegeven in de kist of in het graf zijn vaak persoonlijke dingen, die vroeger thuis werden opgehangen of bewaard 'in memoriam'. Het kan gaan om een fles jenever, een pakje shag, een sigaar in het borstzakje, een gitaar, tennisracket of rijzweepje. Iemand die verongelukt was, wilde men onlangs zelfs zijn motor mee het graf in geven. Maar ook veel mobieltjes gaan mee in de kist. Is de angst voor de schijndood toch niet verdwenen? Even van boven bellen of beneden misschien toch nog de telefoon wordt opgenomen?

Uit alle giften blijkt, dat de nadruk is verschoven van de overledene naar de nabestaanden, die als troost of uiting van rouw iets meegeven in de kist: foto's, bloemen, tekeningen.

Grafgiften.

Ethiek van het opgraven

De laatste lezing op de eerste dag ging over de ethische kant van het opgraven van menselijke resten. De Britse archeoloog Joseph Elders, verbonden aan de Church of England, legde uit dat daar na uitvoerige discussie regels voor zijn opgesteld. Menselijke resten die ouder zijn dan honderd jaar vallen onder het archeologisch protocol. Dit tot verdriet van projectontwikkelaars, die opdraaien voor de kosten van onderzoek als ze op een voormalige begraafplaats willen bouwen. Voor de opslag van skeletresten hebben de Britten een werkbare oplossing gevonden: de botten worden opgeslagen in herbestemde voormalige kerken.

Tot slot van de dag over begraven en opgraven werd het boek van Nico Arts en Joeske Nollen *Een bed van botten* gepresenteerd, een publicatie bestemd voor een groot publiek. Er was veel belangstelling voor de archeologische opgraving bij de Catharinakerk in Eindhoven, hetgeen inspiratie opleverde voor dit boek, waarin een eerste (foto)verslag gegeven wordt. Het boek is nog maar een voorbode van een publiksboek met conclusies dat over twee jaar verschijnt.

Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer

Van de bestuurstafel

Het bestuur inclusief de bureaumedewerker, de algemeen adviseur en twee aspirant bestuursleden (te noemen het bestuur) heeft op 24 oktober en 28 november 2006 vergaderd. Het bestuur hield een 'heidag' op 13 januari 2007. De geplande bestuursvergaderingen zijn 19 februari en 12 maart 2007.

Op 28 november 2006 heeft het bestuur de tweede ontmoetingsbijeenkomst met de vertegenwoordigers van de diverse gremia, zoals de redactie van het tijdschrift *Terebinth*, excursiecommissie, begeleidingscommissie regiocoördinatoren (Beco-Reco) en de buitenlandcoördinator gehad. Op 12 december 2006 vond het half jaarlijkse overleg met de redactie van het tijdschrift plaats.

Onderwerpen welke de revue passeerden:

1. Zoektocht naar nieuwe bestuursleden en de financiën
2. De buitendagen van de (hulp)regionale coördinatoren (reco's) in 2006 en de recodag van 4 november 2006
3. De public relations (PR) en de nieuwe folder
4. Voorbereiding van de algemene vergadering (AV)
5. Het in bruikleen geven van de boeken van de *Terebinth* aan het Nederlands Uitvaartmuseum (NUM)
6. Het aangaan van een gesprek op verzoek van de Walburg Pers samen met de redactie van de reeks *Funeraire Cultuur* over een mogelijke uitgave door de Walburg Pers aangaande funeraire cultuur

Ad 1. De huidige voorzitter Frank Keene, heeft besloten niet te willen worden herbenoemd. Het bestuur heeft Willem van Dijk bereid gevonden deze functie te willen bekleden. Maar een nieuwe penningmeester hebben we nog niet gevonden. Gelukkig had Peter Faase al in juli 2006 aangeboden de vereniging te helpen met het boeken van de inkomsten en uitgaven van de vereniging en het opstellen van rekeningen voor de vereniging en de reeks *Funeraire Cultuur*, de balansen en een geconsolideerde balans. Peter kon hiermee uiteindelijk pas begin januari 2007 een aanvang maken, omdat het er naar uitzag dat eerst een ander lid de penningen zou gaan beheren. Het bestuur is Peter zeer dankbaar voor zijn hulp en bijstand, temeer gezien het feit dat uit de boedel van de verscheiden penningmeester niet de back-up is meegekomen van de boekingen van het eerste kwartaal 2006.

De betalingen heeft de secretaris vanaf juni 2006 verricht en de bureaumedewerker voorziet haar, de beoogd voorzitter en Peter Faase elke week van de benodigde informatie. Het bestuur hoopt nog met een voordracht te kunnen komen voor een aantal algemene bestuursleden. Anders is het bestuur wel erg klein na 31 maart. Indien de leden instemmen met de voordracht zal het bestuur bestaan uit een voorzitter (Willem van Dijk), een herbenoemde secretaris (José Hageman) en één algemeen bestuurslid (Yt Stoker). Maar ook de leden kunnen met een voordracht komen.

Ad 2. Het bestuur heeft met waardering kennis genomen van de resultaten van de drie buitendagen van de reco's, welke op initiatief van het lid van de BECO Wim Vlaanderen tot stand zijn gekomen. Een aantal formele zaken moet echter nog geregeld worden, zoals mogelijke aansprakelijkheid afdekken via het vastleggen van de gemaakte afspraken met de beheerder van de betreffende begraafplaats en afspraken over een tegemoetkoming in de kosten. Tevens heeft het bestuur uitgesproken, dat gezien het feit, dat in 99 procent van de verordeningen van gemeentelijke en bijzondere begraafplaatsen is opgenomen dat buitenstaanders niet aanwezig mogen zijn bij ruimingen, reco's slechts op persoonlijke titel bij een ruiming aanwezig mogen zijn. Daarnaast heeft het bestuur naar aanleiding van de recodag geconstateerd dat een aantal zaken, waarvan de reco's menen dat de bureaumedewerker dit wel kan oppakken, niet tot zijn taak behoort, maar taken zijn van de BECO. Uiteraard kan deze commissie hulp krijgen van de algemeen adviseur en de secretaris.

Ad 3. Het bestuur heeft met vreugde geconstateerd dat Jan van Mierlo in de korte tijd dat hij als bestuurslid heeft gefunctioneerd, tal van concrete zaken heeft bewerkstelligd op het gebied van de PR. Niet alleen zijn er 22 spandoeken voor gebruik bij activiteiten van de *Terebinth* gemaakt en is het logo gedeponeerd, ook is er een hele collectie bij elkaar gebracht van diverse voorwerpen, welke we kunnen gebruiken om een stand voor een beurs aan te kleden. Op de AV van 31 maart zal het bestuur dit uitstellen. Ria Keene heeft een Engelse vertaling van de folder verzorgd. Zowel de Nederlandse als Engelse versie van de folder staan dank zij website beheerder Antoine Fonville sinds begin januari 2007 op de website onder het kopje 'Information'. Aan een Duitse en Franse vertaling wordt nog gewerkt. Leon Bok heeft in concept een tweede versie van de folder gemaakt.

Ad 5. Op verzoek van het NUM, maar ook omdat het woonadres van een bureaumedewerker niet een geëigende plek is om boeken in te zien, heeft het bestuur besloten die boeken van de vereniging, die het NUM nog niet ter beschikking heeft, in bruikleen te geven aan het NUM. Leon Bok en de projectleider van het NUM maken aan de hand van een aantal voorbeelden een bruikleenovereenkomst.

Ad. 6. Op 11 januari heeft een eerste gesprek tussen de Walburg Pers en de *Terebinth* plaats gehad. Na een evaluatie binnen bestuur en redactie wordt het gesprek met de Walburg Pers voortgezet.

Tot slot gaat een lang vervulde wens van het bestuur binnenkort in vervulling: een gesprek met het bestuur van het Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen op 15 maart 2007.

José Hageman

Uitnodiging en agenda Jannes H. Mulder in redactie voor de algemene vergadering 2007

Hierbij nodigt het bestuur u uit voor de algemene vergadering van de Terebinth op zaterdag 31 maart 2007 in Zalen centrum de Akker, Melkpad 14a te Hilversum, telefoon 035-6212447.

Het programma voor deze dag is als volgt:

Zaal open om 10.00 uur

- Ochtend programma: algemene vergadering: 10.30-12.30 uur (zie agenda)
- Lunch: 12.30-13.30 uur (voor rekening van de vereniging)
- Middagprogramma: excursie naar een begraafplaats in de omgeving van de Akker

Agenda algemene vergadering:

1. Opening, vaststelling van de agenda en inventarisatie rondvraag
2. Ingekomen stukken voor de algemene vergadering en mededelingen
3. Goedkeuring van het verslag van de algemene vergadering op 1 april 2006 te Hilversum*
4. Jaarverslag 2006 van de vereniging*
5. Financieel verslag 2006**
6. Verslag kascontrolecommissie**
7. Decharge bestuur over het gevoerde financieel beleid 2006
8. Voorstel tot contributieverhoging *
9. Begroting 2007**
10. Benoeming leden kascommissie
- 11a. (Her)benoeming leden dagelijks bestuur: de voorzitter, de penningmeester en de secretaris worden in functie benoemd*
- 11b. Benoeming overige bestuursleden *
12. Wijziging Statuten*
13. Wijziging Huishoudelijk Reglement*
14. Voorstel inzake de Afdeling Limburg*
15. Rondvraag
16. Sluiting van de vergadering

Het bestuur hoopt dat vele leden op 31 maart 2007 aanwezig zullen zijn tijdens deze algemene vergadering, bij de lunch en de excursie. Voor de lunch moet u zich wel aanmelden.*

Wilt u agendapunten toevoegen, dan verzoekt het bestuur u deze tijdig – doch uiterlijk twee dagen voor de vergadering – op te sturen of te mailen naar de secretaris.

José Hageman

* Voor het opvragen van alle stukken en een routebeschrijving en het opgeven voor de lunch kunt u schriftelijk, telefonisch of via de mail contact opnemen met secretaris José Hageman: Lombardstraat 29, 4201 BH Gorinchem, 0183-633381, jjp.hageman@planet.nl

** Deze stukken zullen in elk geval ter plekke aanwezig zijn.

Jannes H. Mulder in redactie

De vraag wat ik met de dood heb, kan ik niet eenduidig beantwoorden. Mijn vroegere beroep internist – oncoloog in de Daniel den Hoedkliniek zou een reden kunnen zijn. Veel van mijn patiënten met kanker overleden omdat chemotherapie lang niet altijd tot definitieve genezing leidt. Bij TNO in Rijswijk deed ik proeven met muizen en ben ooit in Leiden daarop gepromoveerd.

Terugkijkend op die periode in de kliniek van 1973–1987 wekten toen al de rituelen rond het sterven mijn belangstelling. Vervolgens ben ik van het ziekenhuis overgestapt naar het ministerie van Volksgezondheid in Den Haag. Mede daardoor is mijn belangstelling voor rituelen en geritualiseerde gewoonten verbreed. Sinds een jaar doe ik daar onderzoek naar. Zo verdiep ik mij in de geritualiseerde avondwandeling en de ceremoniële opening der Staten Generaal.

Van de Terebinth ben ik al lang lid. Wat mij twintig jaar geleden aantrok, waren de bezoeken aan begraafplaatsen. De sfeer, de bomen, de symbolen en zo verder. Ook op dat terrein heeft een evolutie in mijn belangstelling plaatsgevonden. Wat mij nu meer boeit zijn bermrouw, vuurpijlen met as en meer van dat soort zaken. Het lijkt of theater bij overlijden meer op de voorgrond komt te staan. Met Rita Hulsman samen heb ik in 1999 het boek *Begraven in Rotterdam en omstreken* geschreven. Onlangs werkte ik een jaar voor het ministerie van Volksgezondheid in Paramaribo. De funeraire cultuur is daar heel spannend. Overwoekerde grafstenen, slangen en Braziliaanse bijen en op de achtergrond bazuinmuziek en het gezang van de afleggers. In het dagblad *De Ware Tijd* heb ik er uitgebreid over geschreven. In Suriname besepte ik opnieuw dat er naast al het materiele erfgood ook heel veel immaterieel cultuurgood is. Als lid van de redactie hoop ik van dat inzicht iets aan de lezer door te geven.

Jannes H. Mulder

Jannes H. Mulder.

Nieuwe leden excursiecommissie

In de excursiecommissie zijn twee vacatures. Leden, die zouden willen meehelpen bij het organiseren van excursies, kunnen zich melden bij José Hageman:

[jpp.hageman@planet.nl](mailto:jjp.hageman@planet.nl)

Ineke Verbeek uit redactie

Eind 2006 heeft de redactie van *Terebinth* afscheid genomen van Ineke Verbeek. In 2004 kwam zij de gelederen versterken als eindredacteur. Mede dankzij haar inzet onderging onder meer de vormgeving een veel geprezen verbetering. Te midden van de andere funeraire bladen oogt het nu ook als een echt tijdschrift.

Digitale Nieuwsbrief

Naast het kwartaalblad *Terebinth* geeft de Terebinth, Vereniging voor Funeraire Cultuur, sinds januari 2007 een digitale *Nieuwsbrief* uit. In de *Nieuwsbrief* staan behalve mededelingen van het bestuur actuele berichten over funeraire cultuur, nieuwe uitgaven in de reeks Funeraire Cultuur, recent verschenen boeken, excursienieuws, enzovoorts. De *Nieuwsbrief* verschijnt onregelmatig en is bestemd voor alle geïnteresseerden in funeraire cultuur.

Via www.terebinth.nl kan iedereen zich op de digitale Nieuwsbrief abonneren.

R e g i o n i e u w s

Houtsculptuur op de begraafplaats Kerkenveld te Smilde

Af en toe komt men bij het bezoek aan een begraafplaats voor verrassingen te staan. Was er in 2005 op de begraafplaats Kerkenveld in Smilde nog niets bijzonders te ontdekken, in augustus van het afgelopen jaar stond ik plotseling tegenover een drietal oude beuken waarvan de stam, kennelijk door een vakman, geheel was omgevormd tot houtsculptuur. De uitbeelding was zeer origineel en niet direct herkenbaar in vorm of beeld. De drie bewerkte bomen gaven, staande in een driehoek bij de ingang van het terrein, de indruk op wacht te staan voor bezoekers bij het betreden van de begraafplaats.

Na enige foto's gemaakt te hebben, liet het idee mij niet los, dat hier een nieuw initiatief was genomen om, nu eens niet oud groen door jong te vervangen, maar oud zelf een nieuw aanzicht te geven in de vorm van boomsculptuur.

Kennelijk waren de drie bomen met hun kruin en takken een soort risico-object geworden en moesten ze of gekapt of zeer sterk gesnoeid worden om voor de bezoekers geen gevaar op te gaan leveren.

Eerst onlangs was er gelegenheid om de beheerder en de beeldhouwer te ontmoeten en zo de gedachte achter deze nieuwe vorm van renovatie te vernemen en van de kunstenaar het doel van zijn werk te horen.

Inderdaad speelde het toeval wel een rol dat de beeldhouwer, W.S. Hellendoorn uit Hooghalen, juist tezelfdertijd een tentoonstelling van zijn werk bestaande uit grote houten beelden had in een naburig museum waarbij bleek dat hij bovendien erg geboeid was door de vergankelijkheid van het leven. Ondanks de felle koude gedurende de wintermaanden kon hij de drie beuken, nadat deze getopt waren en er, op zijn aanwijzing, enkele boomvorken behouden waren gebleven, omvormen tot abstracte kunstwerken. Het thema van zijn werk is gevangen onder de naam 'Vergankelijkheid'. Uit de eerste boom heeft hij een zuil gevormd. Uit de aan een zijde gespleten stam ontwikkelt zich nieuw leven in de vorm van een tweetal hagedis-

sen, een symbool der wedergeboorte. In de tweede boom komt de levensloop verder tot uitdrukking door het beeld van een gekroonde Egyptische godheid, mogelijk Osiris, welke de dood reeds in zich draagt. Aan de achterzijde is deze boom voorzien van een tweede gezicht. De derde boom geeft een geheel eigen symboliek weer, de schepping van een moeder en dochter in een nis met twee kinderhanden die naar een kruis reiken. De kunstenaar heeft echter bewust geen duidelijke beeldtaal willen gebruiken, zodat iedereen zij of haar fantasie de vrije loop kan laten. De wat vage vormgeving is mede ingegeven door de beperkingen van het object.

Het is intrigerend de drie bomen, welke sprookjesachtig als bewakers figureren, bij verschillend lichtinval op deze begraafplaats te zien staan.

F. Renssen

Houtsculptuur op de begraafplaats Kerkenveld te Smilde.

Mogen graven van grote Nederlanders vervallen en verloren gaan? In het buitenland voorkomt de overheid dat meestal, bij ons is Altvoorde de enige nationale instantie, die zich met hulp van vele vrijwilligers al jaren succesvol inzet voor behoud en herstel.

ALTVOORDE

Als u het ook belangrijk vindt, dat de graven van degenen die onze culturele identiteit vormden, behouden blijven, steun ons dan. U kunt dat doen door een bedrag over te maken op giro 480540 ten name van Stichting Altvoorde, Voorschoten. Uw bijdragen worden aangewend om noodzakelijke restauraties of renovaties te verrichten.

Altvoorde, die de rechten heeft op de graven van o.a. Gerrit Achterberg en Heike Kamerlingh Onnes, zendt ieder half jaar bericht aan donateurs en nodigt hen jaarlijks uit voor een excursie. Meer informatie: www.altvoorde.nl
Plancius Plantsoen 4 2253 TR Voorschoten.

Ledenservice reeks Funeraire Cultuur

De Terebinth is in 2001 begonnen aan een reeks boekjes over de funeraire cultuur van Nederland. De hoofdreeks zal Amsterdam, alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie omvatten. Behalve het inleidende deel *Doodse dingen* zijn tot nu toe verschenen de delen: *Den Haag, Zwolle, Alblasserwaard & Vijfheerenlanden, Amsterdam, Arnhem, Utrecht, Regio Eindhoven, Utrechtse Heuvelrug, Leeuwarden, Middelburg, Flevoland & Lelystad* en *Sallandse Heuvelrug*. In 2002 is een deelreeks ontstaan die alle regio's van Zuid-Holland omvat. Hiervan zijn alle deeltjes verschenen, te weten: *Drechtsteden, Midden-Holland, Regio Rotterdam, Hoekse Waard & Goeree-Overflakkee, Delft & Westland, Voorne-Putten, Bollenstreek, Regio Leiden, Regio Den Haag* en *Rijnstreek*. De winkelprijs is € 9,98 per deel, *Doodse dingen* kost € 11,98. Leden kunnen een of meer delen met korting bestellen voor respectievelijk € 7,96 en € 9,98 (inclusief verzendkosten). Wie zich inschrijft voor twaalf of meer delen krijgt *Doodse dingen* gratis.

U kunt bestellen door een briefje, fax of e-mail te sturen naar onderstaand adres, met opgave van het aantal exemplaren van de gewenste deel/gewenste delen, alsmede van uw naam, adres, postcode, woonplaats en uw lidnummer. Bestellingen kunt u verzenden naar: Bartho Hendriksen, Postbus 153, 4100 AD Culemborg of mailen naar: terebinth@planet.nl
Meer informatie over de reeks vindt u op de website: www.terebinth.nl

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt. Kijk op onze 4 internetsites (de [www](http://www.uitvaartinformatie.nl)-adressen staan hierboven).

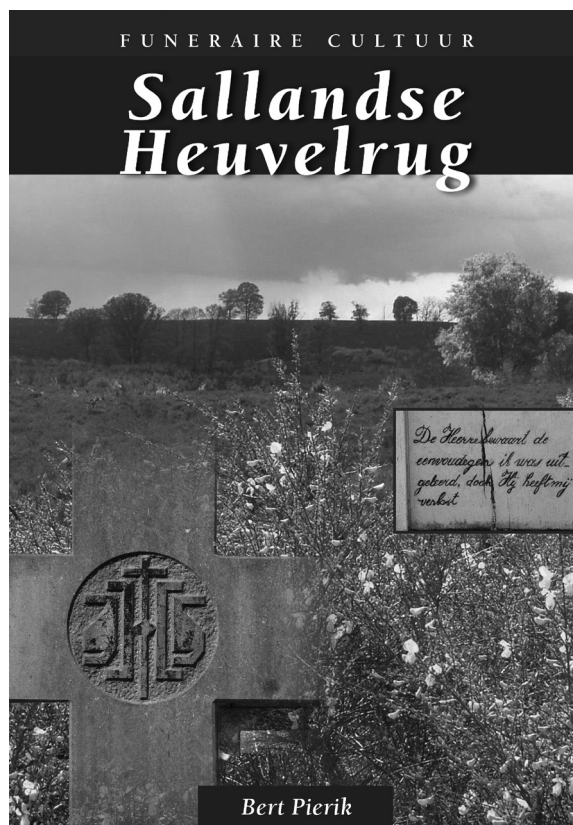
Adverteren:
In de adreessgids vanaf 65,- euro p.j.
Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Uniek is dat u **via deze sites** de adreessgids voor de uitvaartbranche kan vinden

Regionie uws

Overijssel/Zuid-Drenthe

Op 5 oktober 2006 heeft Wim Vlaanderen samen met Benno ten Brink, beheer van de gemeentelijke begraafplaatsen, bijna alle begraafplaatsen van de gemeente Kampen bezocht en een voorlopige inventarisatie gemaakt. Het betrof de nieuwe algemene begraafplaats aan de Bovenbroeksweg in Kampen, de algemene begraafplaatsen van Grafhorst, Zalk, Wilsum, IJsselmuiden en Kamperveen en enkele bijzondere begraafplaatsen. De grote algemene begraafplaats aan de Rondeweg wordt nog apart geïnventariseerd.

Utrechts aardse paradijstuin

Jarenlang fietste ik in Utrecht door de Gansstraat langs het toegangshek van begraafplaats Soestbergen op weg naar de Uithof. En nooit stapte ik af om even rond te kijken. En nu reis ik al jarenlang met de trein vanuit mijn woonplaats naar Utrecht en passeer ik de achterzijde van de begraafplaats. In de winter heb je vrij zicht op de paden en zerken, in de zomer gaan deze schuil achter het gebladerte. Altijd moet ik even kijken hoe de begraafplaats er voorstaat, maar nooit nam ik de moeite om naar de Gansstraat te wandelen en het hek binnen te lopen. Tot deze zomer. Ik moest voor een reisgids over Utrecht een kort stukje schrijven over Soestbergen. Eindelijk een reden om de 'Utrechtse aardse paradijstuin' te bezoeken. Met het deeltje Utrecht uit de reeks Funeraire Cultuur liep ik over het Nederlandse Père Lachaise, echter, zoals Wim Meulenkamp terecht opmerkt, 'zonder échte beroemdheden'. De schrijver Nicolaas Beets en de KNMI-oprichter Buys Ballot voor het gemak maar vergetende. De prachtig aangelegde begraafplaats met zijn bomenpracht, de verweerde grafstenen en zuilen en de unieke rotonde van Zocher maakten diepe indruk tijdens mijn rondwandeling.

Het recent verschenen boek *Soestbergen* van Edwin Maes zou mijn honger naar meer verhalen, anekdotes en wetenswaardigheden over de begraafplaats kunnen stillen. Maes beschrijft op een onderhoudende manier de geschiedenis van begraven in Utrecht tot het definitieve verbod op begraven in de kerken. Soestbergen werd als eerste buitenbegraafplaats op 17 mei 1830, anderhalf jaar later dan gepland, geopend. Jan David Zocher jr. tekende voor het ontwerp van deze 'aardse paradijstuin', zoals hij zelf de begraafplaats omschreef.

Centraal op Soestbergen kwam een cirkelvormige trapsgewijs oplopende grafheuvel te liggen. De 3,5 meter hoge heuvel bestaat uit twee ringmuren met 170 diepe, gemetselde grafruimten. De graven werden door het stadsbestuur ter beschikking gesteld aan de Utrechtse elite als compensatie voor het verlies van de familiegraven in de kerken. Voor belangstellenden: een kelder voor twee personen kost vandaag de dag negen duizend euro. In het boek staat ook een wandeling langs de bijzondere graven van deze monumentale begraafplaats met uitleg over de symboliek op het graf en een korte levensloop van de overledene. De sfeervolle zwart-wit foto's geven het boek een extra dimensie.

Na het lezen van het boek is de honger naar informatie over Soestbergen nog steeds niet gestild. De beschrijving van de 'rotonde van Zocher', toch de trots van Soestbergen, is wel erg summier. Ook een beschrijving van de restauratiewerkzaamheden, die in 1998 werden voltooid, ontbreekt. En dat geldt ook voor het ecologisch beheer van de begraafplaats dat wel erg gemakkelijk in een alinea wordt afgedaan. Misschien dat de Terebinthexcursie in april uitkomst biedt.

Bartho Hendriksen

E. Maes, Soestbergen. *Utrechts aardse paradijstuin. De eerste algemene begraafplaats te Utrecht* (Utrecht: Uitgeverij SPOU, 2006, ISBN 13 978-90-5479-088-4, 207 p., € 15)

Een dierbaar plekske grond

In deze publicatie wordt de eeuwenlange geschiedenis van het begraven in Rhenen gecombineerd met die van de 75-jarige plaatselijke begrafenisonderneming Smit. Verschillende telgen van de familie Smit waren timmerman en leverden onder meer regelmatig lijkkasten. Zo ook Bep, die in 1931 echter het roer omgooide en met een compagnon de Nieuwe Rhenensche Begravenis Onderneming oprichtte. Na de Tweede Wereldoorlog zette Bep de onderneming alleen voort. Momenteel staat de derde generatie aan het roer. De werkzaamheden van een begrafenisonderneming, van afleggen tot bestellen van de grafsteen, zijn uitvoerig beschreven en voorzien van veel anekdotes.

Na een hoofdstuk over de Oudheid springen de auteurs over naar het begraven in en rond de Cunerakerk. Het bestuur van Rhenen stelde in 1603 een stadsordonnantie op, waarin onder meer paapse bijgelovigheden en overdaad werden verboden. Maar in 1654 constateerde de gemeente van tijd tot tijd 'grote disordre ende ongeregeltheden met suipen ende swelgen' en verbood het schenken van wijn en bier zowel voor als na de begravenis op straffe van een geldboete.

In 1829 werd een algemene begraafplaats aan de Herenstraat in gebruik genomen. De burgerlijke gemeente kocht

de grond en richtte de dodenakker in. De kerk zorgde voor de administratie en het onderhoud, en kreeg de daarbij behorende inkomsten. Maar op last van de minister van Binnenlandse Zaken nam de gemeente in 1851 het beheer op zich. De officiële buitengebruikstelling in 1937 had de nodige voeten in de aarde, want een deel van de gemeenteraad wilde niet dat de rustplaats verstoord zou worden: 'Dit voor velen dierbare plekske grond mag niet voor bouwterrein worden vernietigd'. In de jaren zestig werd toch een deel van de grond verkocht als bouwlocatie. Nu zijn er op het resterende deel van de voormalige begraafplaats, dat als park is ingericht, nog maar tien graven over.

Aan de Achterbergsestraatweg is in 1896 een nieuwe algemene begraafplaats geopend. Rond 1977 raakte ook deze begraafplaats vol, wat leidde tot de aanleg van een derde algemene begraafplaats: de Larikshof, die op 1 mei 1980 in gebruik genomen werd.

Eén van de weinige grafkelders op eigen grond lag op de Plantage Willem III, sinds 1930 bezit van H.J. Kruidenier Hzn., afkomstig uit Charlois bij Rotterdam. Kort na de aankoop liet hij op dit terrein de grafkelder bouwen. Deze is in 1966 afgebroken, nadat de stoffelijke resten in Leersum waren herbegraven. In de loop der eeuwen is er veel funeraire cultuur verdwenen: rouwborden en zerken in de kerk, grafstenen op de begraafplaatsen, een grafkelder op eigen grond, oude tradities en rituelen.

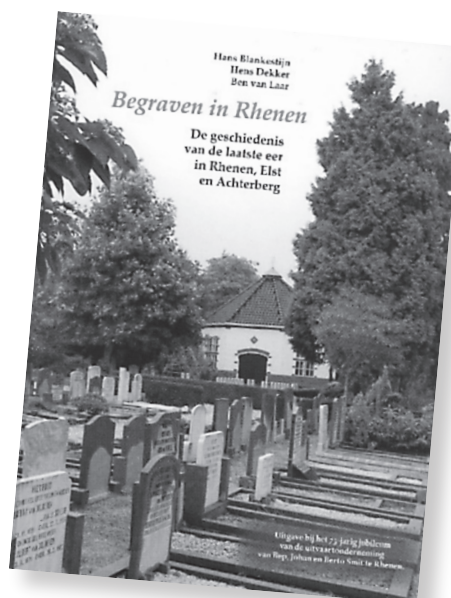
Dankzij twee jaar onderzoek en gesprekken met talloze Rhenenaren zijn de auteurs erin geslaagd, heel veel informatie over en rond de dood in Rhenen, Elst en Achterberg te achterhalen en op schrift te zetten. De informatie varieert van Oudheid tot heden, van materiële tot immateriële zaken, van begrafenisondernemers tot beheerders, van oude tot nieuwe rituelen. Behalve voor de gemeentelijke begraafplaatsen is er aandacht voor de uit 1891 daterende joodse begraafplaats in Rhenen, dierenbegraafplaats en -crematorium Grebbehof en de militaire

begraafplaats op de Grebbeberg. De laatstgenoemde telde aanvankelijk 436 graven, maar door herbegravingen zijn het er nu 675. Ook ligt er één burger: Willem M. Kors, burgerchauffeur van een bus met militairen die op een mijn reed.

Om het boek helemaal compleet te maken passeren enkele recente ontwikkelingen in de funeraire cultuur de revue en is een register opgenomen.

Rita Hulsmans

H. Blankestijn; H. Dekker en B. van Laar, *Begraven in Rhenen. De geschiedenis van de laatste eer in Rhenen, Elst en Achterberg* (Rhenen: Uitgave in eigen beheer, 2006, 236 blz., € 24,95, te bestellen door overmaking van € 27,95 inclusief verzendkosten op giro 2682510 ten name van J. Blankestijn te Rhenen)

Terebinth
Maart 2007

Leestips

N. Arts, en J. Nollen, *Een bed van botten. Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven in beeld* ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2006, ISBN 90866800025, 204 blz., € 19,95)

L. de Cock, *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* (Kampen: Uitgeverij ten Have, 2006, ISBN 90-77942-02-5, 501 blz., € 29,95)

L. de Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Kampen: Uitgeverij ten Have, 2006, ISBN 90-77942-02-5, 763 blz., € 29,95)

C. Coppée, 'Jan Mast, een Utrechtse beeldhouwer van grafmonumenten in de achttiende eeuw'. *Bulletin KNOB*, CV (2006-5) 172-192. (Te bestellen via info@knob.nl, € 8,48 inclusief verzendkosten)

J. de Hart, *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Deelstudie in het kader van het project Het ongekende Nederland. SCP-essay I (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005, ISBN 13-979037702484, 111 blz., € 12,50)

M. Mulder, *Grafpoëzie van het Drentse land* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2006, ISBN 987-90-5294-387-7, 144 blz., € 14,90)

Vermeulen, Th., ed. 'Wandelingen over de Algemene begraafplaats Fangmanweg Oosterbeek' (Oosterbeek: Stichting Begraafplaats Fangmanweg Oosterbeek, 2006, 16 blz., € 1,00; te bestellen bij genoemde stichting, Hogeweg 7, 6862 WV Oosterbeek)

M. van der Zwet en Korthals Althes, *Tijd van groeien. 40 jaar inspiratie*. Copijn 1966-2006 (Utrecht: Uitgave in eigen beheer, 2006, 144 blz., niet in de handel)

Behoud of vernieuwing?

Restauratie borstbeeld Van Lennep

Rond Arnhem vindt men on-Nederlandse uitzichten. Eén daarvan is het panorama over de Betuwe vanaf het park aan de Fangmanweg in Oosterbeek. Direct daarachter ligt een kleine begraafplaats die juist een bij uitstek Nederlands karakter bewaart.

Op de sfeervolle gemeentelijke begraafplaats Fangmanweg rusten gewone en buitengewone mensen, notabelen en nationale cultuurdragers. Het buitenhek is vergroeid met een haagbeuk. Langs de paden rijzen treurbeuken en -wilgen, waarvan de wortels grafstenen hebben opgetild en zelfs gebroken. Verderop blijkt een boomstam een hekwerk in zich opgenomen te hebben. Een imposante paardekastanje toont helaas insectenvraat en de bloedingsziekte. Achterin liggen bekende schilders als Jan Bilders sr. (1811-1890) begraven. Middenin rust Augusta de Wit (1864-1939) een Indische schrijfster die tot de socialistische kring van Herman Gorter behoorde. Geboomte en zerken bieden stof tot overdenking. Niet enkel door rust en schaduw of symboliek. Beschadigingen door kogels en granaatscherven getuigen van de bloedige strijd die hier gestreden is in 1944.

De lotgevallen van een schrijver

Het beroemdste graf is dat van mr. Jacob van Lennep (24 maart 1802-25 augustus 1868), een van de populairste schrijvers in zijn tijd. De treurbeuk bij dat graf, geplant op 6 september 1869 en dus 137 jaar oud, wordt met kabels ondersteund. Generaties genoten van *De roos van Dekama* (1836), *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840) en het aanstoot gevende *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* (1865-1866). Zijn uitgave van het werk van de dichter Joost van den Vondel was waardevol, evenals zijn jarenlange zwoegen om op 18 oktober 1867 het Amsterdamse standbeeld van Vondel op te richten. Tijdgenoten zoals dr. Jan ten Brink – Brederokenner en leraar van Louis Couperus - smulden van het nieuwste genre, de historische roman. Ze waren dol op de snaakse, opgewekte auteur. Vandaag de dag missen critici in zijn literaire werk diepgang. Van Lenneps grafteken toonde sinds 1869 een marmeren portretbuste en een zwaan. Mr. Jan van 's-Gravenweert, raadslid en wereldreiziger, richtte daarvoor een comité op met de zegen van koning Willem III. Hij ligt zelf met zijn lijfknecht en vriend Jacob de Graaff naast Van Lennep begraven tussen ouderwetse hekken met spijlen. Zijn ijzeren monument werd in 2005 gerestaureerd.

De lotgevallen van een monument

Die restauratie van Van Lenneps monument leek schier onmogelijk. Gewoon mooie identieke witmarmeren kopieën laten maken? In Japan worden eeuwenoude houten tempels elke twintig jaar herbouwd. Bij ons lijkt dat ketterij. Ook zwaar aangetaste originelen behouden blijft de strenge regel. Terwijl zoets een gemotiveerde uitzon-

Detail gedenkteken voor Jacob van Lennep.

dering moet zijn. De zwaan bleek niet verwijderbaar te zijn. Het borstbeeld wel. Problemen genoeg. De kleine groep toegewijden verenigd in de stichting Fangmanweg kon niettemin veel bereiken, dank zij de steun van de gemeente Renkum. Om de kwaliteit van de aangetaste originelen te behouden, wordt het borstbeeld in Enkhui-zen ontsuikerd. In Duitsland zal de I-bach behandeling volgen: het onder hoge druk drogen en impregneren.

Uiteindelijk krijgt het monument niet het uiterlijk van 1869 maar van 2003. Op 17 juni aanstaande wordt het gerestaureerde monument overgedragen aan de familie Van Lennep en de gemeente Renkum. Belangstellenden zijn welkom.

Bouke Jagt

BODIES THE EXHIBITION

Wie nieuwsgierig is naar wat er met diens lichaam gebeurt na de dood, moet niet naar de tentoonstelling Bodies gaan! Daar ziet men namelijk wat de meesten niet zouden willen dat er met het lichaam gebeurt na het levenseinde. Stel je voor dat er na je dood duizenden mensen aan je lichaam voorbij trekken om te kijken hoe dat er van binnen uitziet. De meeste mensen zullen er niet aan moeten denken. Toch trekt de tentoonstelling veel belangstelling en is ze zelfs al verlengd.

Ethiek versus voorlichting

Voor deze tentoonstelling bestaan alleen maar voor- of tegenstanders, een tussenweg is er niet. De tegenstanders belichten de ethische kant en wijzen op de herkomst van de 22 menselijke 'modellen' en maar liefst 260 menselijke organen. Het zou gaan om lichamen van Chinezen die

volgens de makers op natuurlijke wijze zijn gestorven. Wie daarover twijfels heeft en zondermeer moeite heeft met het feit dat echte menselijke lichamen zo tentoon worden gesteld, is tegen de expositie.

De voorstanders zijn veelal te vinden onder hen die belangstelling hebben voor de medische kanten van de tentoonstelling en de manier waarop die het volk voorlicht. En dan zijn er uiteraard ook degenen die gewoon nieuwsgierig zijn.

Allen worden op de tentoonstelling op hun wenken bediend. De voorlichting over de lichamen en de facetten daarvan is goed. Alles is tot in de grootste details uitgewerkt. Zenuwstelsel, bloedsomloop, organen en alles wat er zich maar in het lichaam bevindt is goed zichtbaar gemaakt. Nadat bloed en ander vocht door het inbrengen van aceton zijn verwijderd en het stoffelijk overschot door vervanging van aceton door silicone is verhard, staan hele lichamen opgesteld om te tonen hoe ingewikkeld ons stoffelijk omhulsel wel is. De modellen zien er uit alsof ze van rubber of plastic zijn, maar ze zijn echt. Het geeft een vreemd gevoel om die lichamen te bekijken en er tussen rond te lopen. Enerzijds walging en anderzijds bevrediging. De medebezoekers reageren naar gelang wat ze herkennen. Bij de zwart uitgeslagen longen is het rumoerig en lacherig, maar bij de rij foetussen van één week tot volgroeid is het stil en heerst verbazing.

Bodies is een expositie die je eigenlijk niet zou moeten overslaan. Het leert je dat het lichaam meer is dan de buitenkant toont. Op die manier bewijzen de mensen die hier tentoongesteld zijn ons een grote dienst. Voor hen die geïnteresseerd zijn in de dood is de tentoonstelling van minder waarde. Zo ziet de dood er immers niet uit. De dood is hier als het ware uitgesteld en heeft een ander gezicht gekregen. Toch is het vanuit het oogpunt van educatie en voorlichting de moeite waard. Zoals een vader tegen zijn jonge zoon zei: 'Kijk jongen, zo ziet het er bij jou nou ook uit'.

Leon Bok

Het inventariseren van grafmonumenten anno 2007

Bijna vijftien jaar geleden heeft Vereniging de Terebinth een handleiding voor het inventariseren van begraafplaatsen en kerkhoven uitgegeven. Dit boekje *Begraafplaatsen als cultuurbezit* was in 1992 de eerste en enige in zijn soort. In het eerste deel werd een globaal overzicht over de grafcultuur in Nederland gegeven. Dit diende als achtergrond bij het tweede deel van de handleiding, waarin uitgebreid werd ingegaan op het proces van inventariseren. Het door de vereniging ontwikkelde inventarisatieformulier was daarvan een essentieel onderdeel.

Professioneel restaureren

Hoeveel verder zijn we in vijftien jaar gekomen! Honderden boeken en monografieën over begraafplaatsen en over funeraire cultuur, tientallen excursies, Monumentendagen, het onderwerp van onze vereniging staat duidelijk in de publieke belangstelling. De lezing van Leon Bok over het inventariseren van grafmonumenten op 18 november jongstleden bij Ineke Verbeek in Voorburg toonde recente ontwikkelingen. Het was een inspirerend verhaal over wat er anno 2006 allemaal komt kijken bij een professionele inventarisatie. De aanwezigheid onder het gehoor van oude rotten in het vak resulteerde in een stimulerende discussie. Kent u de verschillen tussen gebouchardeerde, gefrijnde en gezoete bewerkingen van hardsteen? Hoe heet de methode waarmee een bedreigd monument van zandsteen in een harsbad wordt ondergedompeld? De uitdrukking 'vieze voeg' begreep ik direct maar de eventuele gevolgen ervan had ik niet meteen door. Het gaat om slordig gerestaureerde voegen in een bakstenen grafmonument waardoor de kans groot is dat vanwege die 'vieze voegen' het monument de status van Rijksmonument alsnog niet meer kan krijgen. Restaureren is een apart vak, wat de meeste van ons ook wel weten.

De vraag hoe tot een verantwoord behoud van grafmonumenten te komen, blijft actueel. Een goede inventarisatie is een essentieel deel van het antwoord. Hoe gegevens professioneel te verzamelen en te bewerken en digitaal te bewerken staat beschreven in de tweede en bewerkte druk van *Begraafplaatsen als cultuurbezit*, dat in 2003 verscheen.

Jannes H. Mulder

Herstel stèle op joodse begraafplaats Katwijk.

Utrecht

De excursie start op de algemene begraafplaats Tolsteeg. Deze is ontworpen door Perk Vlaanderen en in 1930 in gebruik genomen. De begraafplaats is geliefd omdat het door het altijd aanwezige groen een vriendelijke uitstraling heeft. De aula met de uitstraling van Berlage, heeft een Escher welke, volgens een onderzoeker, de enige concentrische muurschildering is die door hem gemaakt is. De algemene begraafplaats Soestbergen, waar we enkele jaren geleden al geweest zijn, is in 1830 in gebruik genomen. Deze is ontworpen door J.D. Zocher jr. in de Engelse landschapsstijl. In de latere uitbreidingen ziet men de 'verarmoeiing' optreden. Inmiddels wordt een beheervisie uitgevoerd waarin men wil proberen het gedachtegoed van Zocher weer terug te krijgen.

Datum	zaterdag 14 april 2007
Plaats	algemene begraafplaats Tolsteeg aan de Opaalweg te Utrecht. Nadere informatie over bereikbaarheid kunt u desgewenst krijgen bij opgave
Kosten	€ 6,00. Gelieve dit bedrag bij aankomst contant en liefst gepast te betalen
Deelnemers	maximaal 25 personen

Programma

10.30 uur	ontvangst met koffie in de aula van de begraafplaats
11.00 uur	start rondleiding
12.30 uur	lunch, waar u het door uzelf meegebrachte broodje kunt nuttigen. Voor drinken wordt gezorgd
13.00 uur	Marinus Terhorst, welke ook alle rondleidingen verzorgt, zal hier uitleg geven over de huidige beheervisie van begraafplaats Soestbergen
14.00 uur	vertrek naar begraafplaats Soestbergen
14.15 uur	start rondleiding
16.00 uur	einde excursie

Aanmelden	voor 1 april 2007 bij Anne Marie van der Wal, telefoon: 038-4544228 of e-mail: harm.wal@planet.nl bij opgave alstublieft vermelden of u met openbaar vervoer of per auto komt bij verhindering Anne Marie hiervan zo spoedig mogelijk in kennis stellen
Organisatie	W. van Dijk

De rotonde op Soestbergen.

Muiderberg

De excursie Muiderberg op 15 april 2007 komt te vervallen in verband met organisatorische problemen. In plaats daarvan gaan we op 14 april naar Utrecht.

Den Haag

In 2005 organiseerde vzw Grafzerkje een funeraire driedaagse in Amsterdam, in samenwerking met onze Nederlandse vrienden van de Terebinth. Het was geen toeloop van geïnteresseerden maar toch willen we in de toekomst nogmaals trachten iets in die aard te organiseren. Ons lid Piet Vernimmen, insiders kennen hem als de 'bovenrivierse penningmeester', nodigt graag allen uit voor een funeraire ontdekkingsstocht door Den Haag in het voorjaar van 2007. Het programma bestaat uit vijf dagdelen, maar het is natuurlijk mogelijk dat u ervoor kiest om slechts drie of vier onderdelen van deze Haagse dagen mee te maken.

1. Vrijdag 20 april starten we ons weekend om 14.00 uur met een bezoek aan het praalgraf voor Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft. Het beroemdste Nederlandse grafmonument is enkele jaren geleden geheel gerestaureerd. We wandelen even naar een aantal monumentjes in de Oude Kerk en komen rond 16.30 uur aan bij Sint Barbara, de begraafplaats in de Haagse Binckhorst, omgeving Voorburg. 's Avonds heeft u vrij.
2. Zaterdag 21 april starten we om 10.00 uur met een rondleiding op de gemeentelijke begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Den Haag. Daar krijgt het monument 'De Citadel van Antwerpen' zeker en vast onze aandacht. Daarna lopen we naar de katholieke begraafplaats Sint Petrus Banden met haar indrukwekkende arcade. Rond 12.45 uur rijden we naar Betje Wolff en Aagje Deken die eeuwig rusten op Ter Navolging, het begraafplaatsje in de duinen aan het einde van de Scheveningseweg. Na een kort bezoek aan deze opmerkelijke begraafplaats eindigt om 13.15 uur het ochtendprogramma.
3. Lunch en middagprogramma. U kunt kiezen voor een eigen invulling: winkelen of wandelen langs de Scheveningse boulevard. Kortom: u heeft vrij... U kunt ook deelnemen aan de 'Residentiële wandeling' met gids. Deze tocht begint na de lunch om 15.00 uur en voert u langs de paleistuinen, het koninklijk paleis, het oude en het nieuwe stadhuis, Haags Manhattan, het deftige Voorhout en het Binnen- en het Buitenhof. Deze wandeling - voor de die-hards én inclusief een drankje onderweg - duurt tot 18.30 uur.
4. Zondag 22 april, starten we om 10.00 uur met een bezoek aan de joodse begraafplaats aan het begin van de Scheveningseweg en daarna rijden we de autorustige route naar Oud Eik en Duinen en Nieuw Eykenduynen.
5. Rond 13.00 uur gebruiken we een kleine lunch en om 14.30 uur start de rondleiding langs de vaste collectie van het Haagse Mauritshuis, waar nu overigens de samenwerking tussen Brueghel en Rubens te

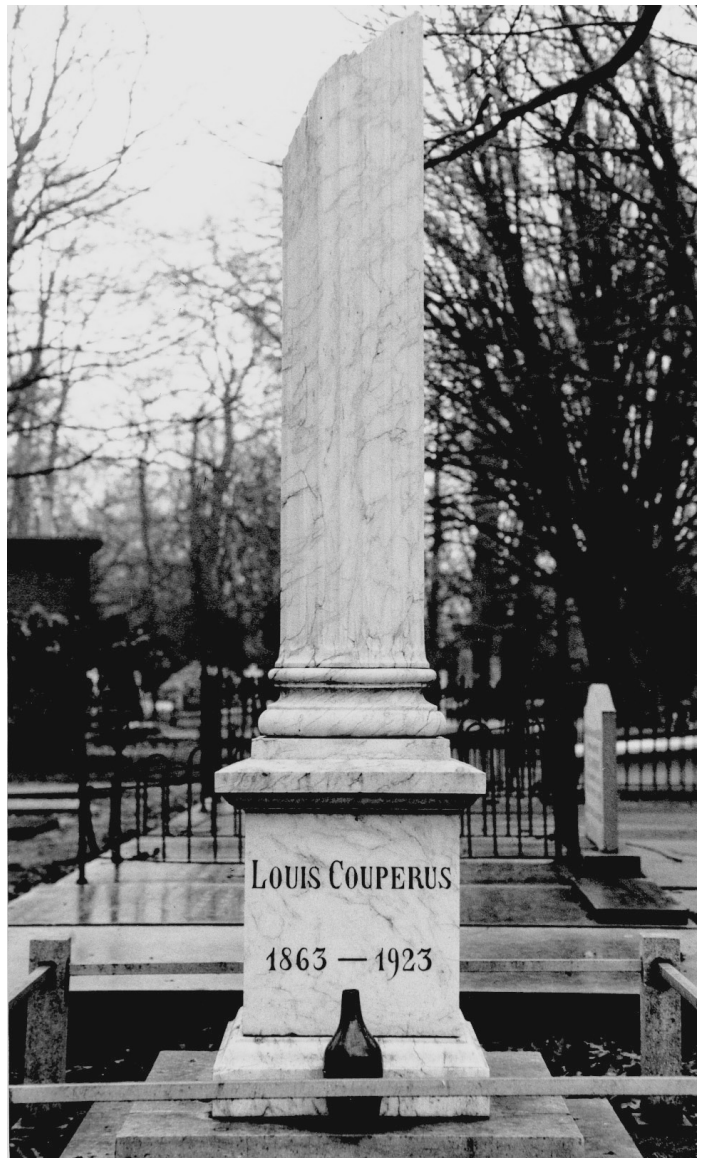
bewonderen valt. Om 16.00 uur stopt het programma.

Mogen wij u allen vragen om uiterlijk 13 april door te geven of u aan deze Haagse funeraire dagen deelneemt en zo ja, aan welke onderdelen. Vanzelfsprekend hopen wij op een enorme opkomst. Aanmelden bij Piet Vernimmen, Snelliusstraat 47 C, 2517 RH Den Haag, telefoon: 070-3639834 of e-mail: vernimme@bart.nl of Jacques Buermans, Frieslandstraat 4 bus 6, 2660 Hoboken, België, telefoon: 00-32-3-8291603 of e-mail: jacques.buermans@scarlet.be

Kosten: € 5,00 per onderdeel voor leden van vzw Grafzerkje en de Terebinth, € 7,00 voor niet-leden.

Met vriendelijke groet,

Piet Vernimmen en Jacques Buermans

Het gedenkteken voor Louis Couperus op Oud Eik en Duinen.

Agenda

29 maart

Congres 'Actualiteiten Uitvaartwezen' over onder meer het wetsvoorstel wijziging Wet op de lijkbezorging. Zie voor meer informatie: www.sdu.nl/klanten/studiedagen/juridisch/gezondheidsrecht.jsp

Tot en met 31 maart

Manifestatie 'De Dood in het Rijksmuseum'. Zie voor meer informatie www.rijksmuseum.nl/dood?=lang.nl

31 maart

Algemene vergadering van Vereniging de Terebinth te Hilversum met aansluitend excursie naar een begraafplaats

31 maart tot en met 28 oktober

Expositie 'De tijd verglijdt' in Museum Palthehof te Nieuwleusen over overlijden en begraven in Nieuwleusen en omstreken. Zie voor meer informatie: www.palthehof.nl

Tot en met 14 april

Tentoonstelling 'Bodies, the exhibition' in de Beurs van Berlage te Amsterdam. Zie voor meer informatie de bespreking elders in dit nummer www.bodiestheexhibition.com

4 april

Excursie Utrecht

20 tot en met 22 april

Excursie naar Den Haag georganiseerd door de Grafzerkjes

10 juni

Concerto in Memoriam in gedenkpark van Begraafplaats & Crematorium Westerveld te Driehuis

17 juni

Om 12.00 uur open dag gemeentelijke begraafplaats Fangmanweg te Oosterbeek met omstreeks 14.00 uur onthulling gerestaureerde grafteken voor mr. Jacob van Lennep. Voor meer informatie: 026-3337876

26 tot en met 28 juli

Herhaling driedaagse funeraire reis naar Aken-Keulen-Düsseldorf. Voor meer informatie: Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, telefoon: 040-2121791, e-mail: terre.aarde@planet.nl

22 september

Excursie Heemskerk en Beverwijk

Het gedenkteken voor Jacob van Lennep in Oosterbeek.

Colofon

Terebinth

Jaargang XXI nummer 1
Maart 2007
ISSN: 1382-5259
Tijdschrift voor Funeraire Cultuur,
uitgave van Vereniging de Terebinth.
Verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het abonnement kost personen
€ 19,50, elke huisgenoot € 8,-
en organisaties € 60,- per jaar.
Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 19,50.

Contributie overmaken op gironummer
335536 van Vereniging de Terebinth
te Rhenen. Na 1 juli is de helft van het
bedrag verschuldigd. Van 1 december
tot het einde van het jaar gratis.
Het lidmaatschap wordt automatisch
verlengd, tenzij voor 1 december
schriftelijk bericht van opzegging is
ontvangen bij het Terebinthbureau.
Losse nummers van Terebinth kosten
€ 2,50 per exemplaar plus verzend-
kosten.

Bestuur

Frank Keene (voorzitter): 023-5290919,
06-23455476, keene@ciscn.nl
José Hageman (secretaris):
0183-633381, jjp.hageman@planet.nl
Yt Stoker: 020-6851817,
y.stoker@planet.nl

Terebinthbureau

Henk van Laar, Molenweg 2,
3911 SH Rhenen, 0317-616072,
henrik.van.laar@hetnet.nl
Website: www.terebinth.nl

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur en
eindredacteur), Bartho Hendriksen,
Rita Hulsmann, Bouke Jagt, Jannes H.
Mulder en Bert Pierik (fotoredacteur).
Overnemen van artikelen en foto's
alleen na vooraf gegeven schriftelijke
toestemming van de redactie

Redactieadres

Wim Cappers, Graslaan 56,
6833 CK Arnhem, 026-3210603,
w.cappers@planet.nl

Advertenties en inlegvellen

Wim Cappers: 026-3210603

Kopij

De inleverdata van kopij in 2007 zijn
20 april, 22 juni en 19 oktober. De
nummers verschijnen op 1 juni,
1 september en 1 december

Fotoverantwoording

Leon Bok (11), Rindert Brouwer (4, 5)
en Jeannette Goudsmit (voorpagina),
Bouke Jagt, Jannes H. Mulder (3,
7), Mary Kuiper (14), Bert Pierik (15),
Albert Reinstra (2), F. Renssen (8), Th.
Vermeulen (10) en H. van Wisselingh
(16)